

स्वराज्य ते लोकशाही : एक चिंतन

संपादक
डॉ. विठ्ठल जाधव
प्रा. विठ्ठल गुंडे

Shaurya Publication, Latur

Assistant Professor
JBSPM's Arts & Sci. College,
Gadhi Tq., Georai Dist. Beed

26. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलधोरण व विद्युत धोरण विषयक विचार 137
प्रा. शिवाजी काकडे
27. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: सामाजिक लोकशाही 141
प्रा. संतोष भावार्थे
28. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अस्पृश्यतेसंबंधी विचार 145
प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
29. अण्णाभाऊ साठे कि कथा तमाशा 149
डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर
30. शिवस्वराज्यआणीमहिलासक्षमीकरण 152
प्रा. तानाजीजाधव
31. छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे परराष्ट्र धोरण 159
प्रा. डॉ. देशमुख बी जी
32. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कृषिविषयक धोरण 165
डॉ. भेलोंडे जगदीश व्यंकटराव
33. छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे धार्मिक धोरण 169
डॉ. प्रकाश बाबाराव महाजन
34. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि प्रशासन 173
प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने
35. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि शेतकरी 180
डॉ. आप्पा दत्तू माने
36. राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतिक : छत्रपती शिवाजी महाराज 184
डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी
37. "शिवस्वराज्य आणि पर्यावरण पूरकता" 188
दशरथ प्रल्हाद लोडे
38. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची शैक्षणिक चळवळ 193
डॉ.शेख हुसैन इमाम
39. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर और सामाजिक समता 197
डॉ. सावळकर उमाकांत सिताराम
40. अण्णाभाऊ साठेंची कादंबरी- एक चिंतन 193
प्रा. डॉ.मेधा गोसावी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलधोरण व विद्युत धोरण विषयक विचार

प्रा. शिवाजी काकडे

सहा. प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख कला व विज्ञान महाविद्यालयगढी ता. गेवराई जि. बीड

1.0 प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय घटनेचे शिल्पकार, प्रख्यात कायदेतज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, समाज क्रांतीकारक, लोकशाहीचे पुरस्कर्ते, धुरंधर राजकारणी, झुंजार संपादक, भारतीय जलधोरणाचे शिल्पकार, नावाजलेले प्राध्यापक, प्रखर राष्ट्रवादी, हिंदु संस्कृतिचे महान अभ्यासक, बोधधर्म प्रवर्तक इत्यादी सर्व क्षेत्रात ते नावाजलेले आहेत. हे सर्व खरं असलं तरी मूळातच डॉ. आंबेडकर एक श्रेष्ठ व नामवंत अर्थशास्त्रज्ञ होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विद्यार्थी दशेत जागतिक पातळीवरील अर्थशास्त्रातील सर्वोच्च पदव्या मिळवल्या. जसे की, M.A., Ph.D., M. Sc., D. Sc. ह्या पदव्या त्यांनी ख्यातनाम अशा कोलंबिया विद्यापीठ, लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स विद्यापीठातून संपादित केल्या. त्यांनी केवळ आठ वर्षांमध्ये अर्थशास्त्रातील सर्वोच्च पदव्या मिळवल्या यावरून त्यांची अर्थशास्त्रातील गती व आवड याची आपणास प्रचिती येते. त्यांचे भारताच्या जडणघडणीमध्ये मोलाचे योगदान आहे. प्रामुख्याने आर्थिक क्षेत्रातील त्यांचे योगदान हे त्यांनी लिहिलेले विविध प्रबंध, विविध आर्थिक समित्या समोर दिलेल्या साक्षी, केलेली निवेदने, लिहिलेल्या पुस्तिका, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके यातून लिहिलेले लेख, केलेली भाषणे यातून पहावयास मिळते.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय जलधोरण व विद्युत धोरण व विकासामध्ये दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

2.0 अभ्यासाची उद्दिष्टे:-

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जलधोरण विषयक विचारांचा आढाव घेणे.
2. डॉ. आंबेडकर यांच्या विद्युतधोरण विषयक विचारांचा आढावा घेणे.

3.0 संशोधन पध्दती:-

प्रस्तुत संशोधन लेख हा द्वितीय सामग्रीवर आधारित आहे. हे संशोधन पूर्ण करण्यासाठी विविधलेख, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रे, संकेत स्थळे इ. वर उपलब्ध माहितीचा आढावा घेण्यात आला आहे.

4.0 जलधोरण विषयक विचार:-

डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय जलधोरण विषयक क्षेत्रामध्ये अनन्य साधारण असे कार्ये केलेले आहे त्यामुळे त्यांना भारतीय जलधोरणाचे शिल्पकार असेही म्हटले जाते. त्यांच्या मते, मनुष्य अतिरिक्त पाण्यापेक्षा त्याच्या अभावामुळे अधिक त्रास सहन करतो. जल ही संपत्ती आहे, या वस्तुस्थितीत बदल करता येत नाही. अशा रितीने डॉ. आंबेडकरांनी महापुराच्या किंवा पाण्याच्या अतिरिक्ततेच्या समस्येकडे वेगळ्या दृष्टिने पाहिले आणि जलसमस्येच्या सकारात्मक आणि महत्वपूर्ण घटकावर अधिक लक्ष दिले. त्यांच्या मते, ज्या

अतिरिक्त पाणी आहे त्या भागामध्ये पूर नियंत्रणासाठी पाणी अडविणे हा संकुचित दृष्टिकोण न ठेवता सिंचन, पाणी पुरवठा, विद्युत निर्मिती, नौकानयन (जलवाहतुक) ही प्रकल्प उभारणीमध्ये उद्देश्य असले पाहिजे. जलसंपत्ती विकासासाठी असलेले धोरण हे बहुउद्देशीय असले पाहिजे. त्यामध्ये पाणी वापराच्या सर्व शक्यतांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मते नद्यावर बहुउद्देशीय प्रकल्प उभारत असताना स्थानिक हीत लक्षात न घेता प्रादेशिक हीत लक्षात घेतले पाहिजे, जेणेकरून नदीच्या खो-याचा विकास होईल. नदी खोरे विकासांमुळे त्या भागातील जमीनी सिंचनाखाली येतील लोकांना रोजगार मिळेल, जलवाहतुक वाढेल. एकुणच त्या भागातील सर्व लाभार्थी होतील व त्या भागाचा विकास होईल. त्यांच्या मते, ज्याप्रमाणे रेल्वेमार्ग हा केंद्र सरकारच्या अखत्यारित येतो. त्याप्रमाणेच जलमार्गांचा विचार केला, तरच देशाला जलप्रकल्प उभारणीतून विकास होईल.

डॉ. आंबेडकर 1942 ते 1946 दरम्यान केंद्र सरकारमध्ये श्रम, जल व विद्युत विभागाचे मंत्री होते. या काळात त्यांनी दामोदर, महानदी, सोन आणि इतर नद्यांच्या खोरे प्रकल्पांशी संबंधित पर्याप्त बहुउद्देशीय नदी-खोरे विकासावर भर देणारे पायाभूत काम पूर्ण केले. त्यांच्या मते, जनतेच्या भल्यासाठी जर पाण्याचे जतन व संवर्धन करणे अत्यावश्यक असेल तर नदी किनारे बंदिस्त करण्याचा विचार गैर ठरतो. या संदर्भात विकसीत देशांनी अंगीकारलेला मार्गच योग्य आहे आणि तो म्हणजे विविध ठिकाणी पाण्याचे जतन करणे आणि त्याचा बहुउद्देशीय वापर करणे. अशा तळ्यांचा धरणे बांधून जलसिंचना शिवाय विद्युतशक्ति निर्माण करण्यासाठी आणि जलवाहतुक यासाठी वापर करता येतो. प्रकल्पाचे फायदे जे खात्रीपूर्वक प्राप्त होतात ते अगदी शेवटच्या घटकालाही मिळणे आवश्यक आहे. हे प्रांताने लक्षात ठेवावे. ही केंद्राची अपेक्षा आहे. खो-यात राहणा-या प्रत्येक व्यक्तीचा प्रकल्पापासून येणा-या संपन्नतेत वाटा असला पाहिजे.

1. दामोदर खोरे प्रकल्प:-

बिहारमध्ये दामोदर नदीचा प्रवाह अत्यंत वेगवान तीव्र आणि जलद आहे. बिहारमध्ये दामोदर नदी जमीनीची झीज करते तर पश्चिम बंगालमध्ये पुरामुळे गंभीर समस्या निर्माण करते. त्यामुळे दोन्ही राज्यांना हानीचा, विध्वंसक परिस्थितीचा आणि नैसर्गिक आपत्तीचा सामना करावा लागतो. नदीच्या अशा विध्वंसक प्रवृत्तीमुळे दामोदर नदी 'दुःखाची नदी' या टोपण नावाने ओळखली जाते. डॉ. आंबेडकरांनी म्हटले होते की फक्त पूरनियंत्रणासाठी नदीवर धरण बांधणे हेच उद्दिष्ट न ठेवता बहुउद्देशीय खोरे प्रकल्पाचा विचार करावा की ज्यामुळे विद्युतनिर्मिती होईल, जल सिंचनासाठी पाणी उपलब्ध होईल, त्याचप्रमाणे नौकानयनाच्याही सुविधा उपलब्ध होतील. म्हणून दामोदर खोरे प्रकल्पाचे उद्दिष्ट एकच असू नये, तर बहुउद्देशीय असावे.

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते, अमेरिकेमध्ये जसे टेनेसी खोरे प्राधिकरण मंडळ आहे त्याच धर्तीवर भारताच्या पाणलोट क्षेत्राच्या बहुउद्दिष्टित विकासासाठी दामोदर खोरे प्राधिकरण मंडळ असावे या प्रकल्पामुळे

अ) 47,00,000 एकर फुट पाणी साठविण्यासाठी नियमित क्षमता निर्माण होईल.

ब) नौकानयनाच्या व्यतिरिक्त 7,60,000 एकर जमीनीला बारमाही जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध होऊ शकतील.

क) 3,00,000 किलोवॉट क्षमतेची विद्युतनिर्मिती होऊ शकेल.

ड) या प्रकल्पामुळे 5 दशलक्ष लोकांचे आर्थिक कल्याण होईल. त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारेल. अप्रत्यक्षपणे किती तरी दशलक्ष लोकांना या प्रकल्पाचा लाभ होईल.

अशा प्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी सर्व अडचणींवर अत्यंत कौशल्याने मात केली आणि दामोदर खोरेच्या विकासाच्या नियोजनात सक्रिय भाग घेतला. एक धाडसी राजकीय पाऊल म्हणून नियोजनात त्यांचा महत्वाचा सहभाग राहिला.

2) हिराकुंड प्रकल्प:-

महानदी ही ओरिसातील सर्वात मोठी नदी आहे. नदीच्या महापुरामुळे जूलै-ऑगस्ट 1943 मध्ये फार मोठ्या प्रमाणात हानी झाली होती. तात्पूरत्या उपाययोजना राबविण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु पुराचे नियंत्रण करण्यात फारसे यश मिळाले नाही. याविषयी डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, ओरिसातील पाण्याचा प्रश्न हा प्रामुख्याने पूरनियंत्रणाचा प्रश्न आहे. ओरिसातील जनतेला त्यामुळे नेहमी संकटांना सामोरे जावे लागते, नैसर्गिक आपत्तींना तोंड द्यावे लागते. विशेषतः पूर, दुष्काळ, आरोग्याच्या आणि दळणवळणाच्या सुविधांचा अभाव प्रकर्षाने जाणवत होता.

हिराकुंड धरण बांधणे तुलनात्मक सोपे आणि सोयीस्कर होते. कारण पूर्ण जागेचा परिसर आणि कालव्याअंतर्गत येणा-या जमिनी या पूर्णपणे ओरिसा प्रांतातीलच होत्या. त्यामुळे आंतर प्रांतीय प्रश्न उदभवण्याची परिस्थिती नव्हती.

- कालव्याची लांबी साधारण 5 कि. मी. इतकी होती.
- 80,000 एकर जमिनीला जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध होतील.
- कालव्यामुळे 50,000 कि. वॅ. क्षमतेची विद्युत निर्मिती होईल.
- धरणावर होणारा सर्वच खर्च हा उत्पादक स्वरूपाचा होता.

अशा रितीने ओरिसाचे गव्हर्नर श्री. लेविस आणि त्याचप्रमाणे डॉ. आंबेडकरांची सुद्धा मध्यवर्ती कॅबिनेट पदाची कारकिर्द संपण्यापूर्वीच दि. 15 मार्च 1946 रोजी हिराकुंड धरणाची पायाभरणी झाली.

3) सोन नदी खोरे प्रकल्प:-

सोन नदी ही मध्यप्रदेशात उगम पावते आणि मध्यप्रदेशातून वाहत जाऊन गंगेला मिळते. 1944-45 च्या दरम्यान श्रम विभागाने सोन नदी खोरे प्रकल्प तयार केला. हा देखील बहुउद्देशीय प्रकल्प होता. या प्रकल्पामुळे जलसिंचन, वीजनिर्मिती, कूपनलिकांना वीजपुरवठा व पूरनियंत्रण असे फायदे मिळणारे होते. सोन परिषदच्या उदघाटनातच डॉ. आंबेडकर यांनी या योजनेच्या उत्तरप्रदेश, बिहार, मध्य भारतातील राज्यांना आर्थिक विकासासाठी हा प्रकल्प कसा महत्वाचा आहे याचे विवेचन केले. स्थानिक दृष्टिकोणापेक्षा प्रादेशिक दृष्टिकोण स्वीकारल्यासच याच्या पूर्ण फायद्यांचा लाभ घेता येईल असेही त्यांनी आपले मत व्यक्त केले.

अशारीतीने बहुउद्देशीय वापर संकल्पनेचा संबंध हा संपूर्ण खो-याच्या विकासाशी जोडलेला असल्याने प्रादेशिक नियोजनाच्या दृष्टिने नदीखो-यांचा साकल्याने विचार होणे आवश्यक ठरते.

5.0 विद्युत धोरण विषयक विचार:-

वीज विकास आणि नियोजन या बाबतीतील राष्ट्रीय स्तरावरील प्रयत्नास युद्धोत्तर काळातील पुनर्रचना कार्यक्रमापासूनच सुरूवात झाली. डॉ. आंबेडकरांनी व त्यांच्या श्रमखात्याने वीजनिर्मितीच्या प्रश्नांचा सखोल अभ्यास केला आणि प्रांतांना व राज्यांना वीज

विकासाची अखिल भारतीय गरज स्पष्ट केली. त्यांच्या मते भारताला खात्रीशीर वीजपुरवठा हवा, स्वस्त वीजपुरवठा हवा आणि मुबलक वीजपुरवठा हवा.

डॉ. आंबेडकरांनी विजनिर्मिती, उत्पादन, पूरवठा याबाबत केंद्राची महत्वाची व सक्रीय भूमिका मांडली. प्रादेशिक विकासासाठी आंतरप्रांतीय व समन्वित योजना असण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली. युद्धोत्तर विकास योजनेत काही बाबी स्पष्ट केल्या त्या पुढीलप्रमाणे-

अ) वीजविकासाबाबत शासनाचे धोरण प्रादेशिक तत्वावर वीजविकास साधण्याचे, महत्तम आर्थिक विकास साधण्यासाठी व वीजवापर वाढण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे असेल.

ब) या धोरणाचाच भाग म्हणून देशातील वीजनिर्मिती क्षमता वाढवण्यासाठी आवश्यक ती साधने उत्पादन करण्यास शासन प्रयत्नशील राहिल.

क) केंद्रीय तांत्रिक ऊर्जामंडळ अखिल भारतीय स्तरावर स्थापण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

आर्थिक विकास आणि विद्युत विकास हे प्रादेशिक तत्वावरच साध्य केले पाहिजे. यासाठी त्याची मालकी प्रांतीय, राज्यस्तरीय, स्थानिक पातळीवर असली तरी चालेल. नवी वीजपध्दती ही ग्रीड स्वरूपाची असावी. वीजसेवा ही उत्पादकांना व ग्राहकांना कमीत-कमी दरात आणि कार्यक्षमपणे मिळावी यासाठी इंग्लंड प्रमाणे त्रीसूत्री कार्यक्रमावर आधारलेली ग्रीड पद्धत आपल्या देशात प्रादेशिक विकासासाठी स्वीकारल्यास प्रत्येकास स्वस्त वीज त्याच्या घरापर्यंत पोहोचवणे शक्य होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

अशा प्रकारे डॉ. आंबेडकरांना याची जाणीव होती की, मुबलक आणि स्वस्त वीजपुरवठा उपलब्ध असल्याखेरिज भारताचे औद्योगिकीकरणाचे प्रयत्न यशस्वी होणार नाहीत. आणि देशातील दारिद्र्य, बेरोजगारी कमी करायची असेल तर औद्योगिकीकरण शिवाय पर्याय नाही. समारोप:-

डॉ. आंबेडकर यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात देशाचा कृषी, औद्योगिक विकासाची पार्श्वभूमी तयार करण्यासाठी बहुउद्देशीय नदी खोरे प्रकल्प उभारून जलसिंचन पाणीपुरवठा, विद्युतनिर्मिती, जलवाहतूक इ. चा स्वातंत्र्य पूर्व काळात विकास करून पंचवार्षिक योजना राबविण्यासाठी आणि हरितक्रांतीची पार्श्वभूमी तयार करण्यासाठी व औद्योगिक विकास करण्यासाठी त्यांचे योगदान महत्वपूर्ण राहिले आहे.

संदर्भ सूची:-

1. सुखदेव थोरात (2010) बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन, पुणे
2. प्रा. सोमवंशी बी. सी. (2012) अर्थशास्त्रज्ञ: डॉ. बी. आर. आंबेडकर, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद
3. डॉ. भालचंद्र मुणगेकर (2012) भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि दलित एक आंबेडकरी दृष्टिकोण, सुगावा प्रकाशन, पुणे
4. Ambedka's Contribution to Water Resources Development, Central Water Commission, Ministry of Water Resources River Development and Ganga Rejuvenation Central Water Commission, New Delhi, 1993
5. www.wikipedia.org
6. www.iosrjournals.org